

JONAS BASANAVIČIUS PRAHOJE 1882–1884

Įvadas

Lituanistikos bei apskritai lietuvių raštijos istorijoje labai svarbi vieta tenka Čekijai. Šios šalies archyvuose ir bibliotekose gausu visų laikotarpių lituanistinių archyvalijų, tekstų, darbų. Nuo šventųjų Vaitiekaus bei Brunono misijų, per Prahos universiteto ryšius su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštija ir baigiant naujausių laikų moksliniais bei literatūriniais kontaktais, visais laikais tarp lietuvių ir čekų kultūrų driekėsi tankios ryšių gijos. Paradoksalu, bet jos bene labiausiai ėmė silpnėti bei trūkinėti pastaraisiais dešimtmečiais, abiem šalims nusimetus totalitarizmo jungą. Jei Lenkijos archyvuose ir bibliotekose ilgiau ar trumpiau yra padirbėjęs kone kiekvienas rimtesnis lietuvių istorikas, tai į Čekiją važiuojama tik išimtiniais atvejais. Jau nekalbant apie doktorantų mainus: tarp Lenkijos ir Lietuvos aukštųjų mokyklų jie savaime suprantami, o Čekijoje sutikti lietuvių doktorantą lituanistą ar istoriką – itin reta. Kuria kita proga būtų galima pasvarstyti šio reiškinio priežastis, tačiau šiuo metu kur kas svarbiau atnaujinti bei intensyvinti mokslinį bendradarbiavimą, kad per kelis šimtmečius susiklostę lietuvių ir čekų ryšiai vėl taptų našūs intelektualine ir kultūrine prasme. Tyrinėti tikrai yra ką. Tai patvirtina kone kasmet skelbiami čekų lituanistikos radiniai, aiškiai liudijantys, jog šios šalies archyvai slepia dar ne vieną Lietuvos kultūros istorijai vertingą knygą bei rankraštį¹.

Šiame straipsnyje kaip tik ir pabandydysime aptarti vieną konkretų čekų ir lietuvių kultūrinių ryšių atvejį – Jono Basanavičiaus gyvenimą bei veiklą Prahėje 1882–1884 m. Tikimės, kad čia pateikiamos žinios pasitarnaus kaip impulsas intensyvesniam domėjimuisi Čekijos lituanistika: net ir imantis, regis, jau šimtus kartų tyrinėtoms temoms – kokia, be abejonės, yra Basanavičiaus gyvenimas bei veikla – šios šalies archyvai vis dar turi ką pasakyti. Pirmojoje straipsnio dalyje pabandydysime atnaujinti kai kurias jau žinomų šaltinių išlaidas apie Basanavičių bei atkreipti dėmesį į Prahos laikotarpio svarbą jo savivokos raidoje. Antrojoje bei trečiojoje dalyje pateiksime naujų faktų apie Basanavičiaus gyvenimą Prahėje bei jo vedybą aplinkybes.

Basanavičiaus biografistikoje susiformavo tam tikras apibendrintas jo gyvenimo vaizdas, kurį kiek supaprastindami galėtume nusakyti kaip pasakojimą apie mūsų tautos patriarcho klajones po pasaulį ir sugrįžimą tėvynėn. Šitai nubrėžtoje gyvenimo trajektorijoje atpažįstami trys svarbiausi geografiniai taškai, tarp kurių sprendėsi Basanavičiaus likimas: Lietuva, Maskva ir Bulgarija. Tautos patriarcho klajonės šiame trikampyje jau seniai yra tapusios neatskirama jo biografijos dalimi, kurią žino kone kiekvienas bent kiek paskaitantis lietuvis. Savotišką antrąjį Basanavičiaus klajonių planą sudaro ištisas tinklas miestų bei miestelių, kuriuose jis ilgesniam ar trumpesniam laikui buvo apsistojęs, pradedant Balkanų pusiasaliu ir baigiant kelionėmis po JAV. Jau tik specialistai beprisimena, kad Basanavičiaus ilgokai gyventa Vienoje, Berlyne, Leipcige, kad jis reguliariai važinėjo į Karlovy Varų sanatorijas ir t. t. Tautos patriarcho biografijoje ne kartą minima ir Praha. Basanavičiaus gyvenimo bei veiklos aprašymuose ji užima palyginti kuklią vietą – šiaip ar taip, joje Basanavičius praleido kiek daugiau nei metus, o tai tikrai nedaug, palyginti su tuo, kiek gyventa ir nuveikta

¹ Iš pastarųjų metų čekų lituanistikos naujienų galėtume paminėti Augusto Šleicherio laiškus bei Františko Ladislavo Čelakovskio lietuvių kalbos žodyną (šiuos šaltinius surado Karolio universiteto docentas Ilja Lemeškinas) arba Karelo Janačko disertaciją apie Donelaičio kirčiavimą (rasta Brno universiteto Filosofijos fakulteto bibliotekoje). Plačiau žr. I. Lemeškin ir J. Zabarskaitė, eds., *Augusto Schleicherio lituanistinis palikimas*, t. 1. Vilnius 2009, p. 69–75; K. Janáček, *Přřzvukováni u Donatitia. Donelaičio kirčiavimas*. Brno 2009.

Bulgarijoje arba Lietuvoje. Svarbiausioji priežastis, dėl kurios visi Basanavičiaus biografai pabrėžia Prahos svarbą – šiame mieste parengtas bei suredaguotas pirmasis *Auszros* numeris. Tačiau Prahos ir *Auszros* sąsaja lietuvių kultūros istorijoje pateikiama ne kaip tam tikrą evoliucinę logiką turintis kultūrų interferencijos rezultatas, bet kaip laimingas sutapimas. Išskyrus visų kartojamą (ir konkretesniais duomenimis retai tepagrindžiamą) teiginį, kad Basanavičius mokėsi iš čekų patriotų tautinės veiklos, Praha Basanavičiaus biografijose teturi simbolinį vaidmenį. Ne ji suteikė postūmį *Auszros* atsiradimui, bet *Auszra* visiems laikams įspaudė žymę Čekijos sostinės istorijoje. Tačiau įsiskaitę į turimus šaltinius atidžiau, šiuos vertybinius akcentus galėtume sudėlioti kiek kitaip. Pačiam Basanavičiui gyvenimas Čekijos sostinėje atrodė itin reikšmingas:

Apsigyvenimas Pragoje mano gyvenime turi didžiausią reikšmę, kuri ne tik man pačiam yra svarbi, bet iš dalies visai Lietuvai. Čia, neperdėjus galima būtų sakyti, stovėjo lietuvių atgimimo vygė, iš kurios sušvito „Auszra“. Su Praga ir mano paties likimas yra stipriais ryšiais susirišęs.²

Šio straipsnio tikslas kaip tik ir būtų sutelkti dėmesį į tą kiek ilgesnį nei metai laikotarpį, kurį Basanavičius praleido Prahoje, bei pabandyti parodyti, jog šis miestas jo gyvenime – ne atsitiktinė gyvenamoji vieta, bet svarbios vidinės raidos erdvė ir laikas.

Basanavičius – neišeivis

Kad galėtume adekvačiai įvertinti, kokia vieta Basanavičiaus gyvenime tenka metams, praleistiems Prahoje, privalome šį jo gyvenimo epizodą susieti su įvykiais iki atvykimo į Čekiją ir po išvykimo iš jos. Tad nusižymėkime minimalų biografinį šio laikotarpio kontekstą.

Baigęs medicinos studijas Maskvos universitete, Basanavičius 1880 m. pradžioje išvyksta dirbti į Bulgariją, kur buvo gavęs vyriausiojo ligoninės gydytojo vietą Lompalankos (Lomo) mieste. Padirbėjęs čia kiek ilgiau nei dvejus metus, iki 1882 m., Jonas Basanavičius išvyksta iš Bulgarijos. Prasideda jo klajonių laikotarpis, trukęs nuo 1882 m. iki 1884 m. Apkeliavęs Balkanų šalis (anuomet tai buvo Austrijos-Vengrijos imperijos provincijos), kelis mėnesius praleidęs Vienoje, o 1882 m. spalio–gruodžio mėnesiais sugrįžęs namo į Ožkabalius brolio nuo tarnybos caro kariuomenėje gelbėti (p. 74–75), pagaliau Basanavičius apsigyveno Prahoje. Į šį miestą jis atvyko 1882 m. gruodžio 19 d. ir pragyveno jame iki 1884 m. vasario 1 d.

Tuojuo po atvykimo bei visą 1883 m. pradžią Basanavičius daugiausia laiko skyrė lietuviškos spaudos reikalams. Šių pastangų rezultatas – pirmasis *Auszros* numeris, kurio prakalba buvo parašyta Prahoje 1883 m. sausio 28 d. (p. 77).

1883 m. rudenį Jonas Basanavičius susipažįsta su savo būsimąja žmona – Prahos vokietaite Gabriela Eleonora Mohl. 1884 m. vasario 1 d. darbo bei studijų reikalais jis išvyksta į Vieną, o Eleonora lieka Prahoje (p. 104). Basanavičiui užsitikrinus darbą Bulgarijoje, balandžio mėnesį jis parsikviečia Eleonorą į Vieną, čia 1884 m. balandžio 15 d. jiedu susituokia (p. 116). Kitą dieną jaunavedžiai išvyksta į naująją Basanavičiaus darbo vietą Bulgarijoje. Deja, jau tų pačių metų vasarą Eleonorai pasirodė pirmieji džiovos požymiai. Liga greitai progresavo – nepragyvenusi santuokoje nė penkerių metų, ji mirė Lompalankos mieste 1889 m. vasario 28 d. (p. 128)³. Po žmonos mirties Basanavičius liko gyventi Bulgarijoje. 1891 m. jam buvo suteikta šios šalies pilietybė (p. 136). Bulgarijoje Basanavičius pragyveno iki pat savo sugrįžimo į Lietuvą 1905 m.

Toks tad būtų minimalus biografinis Basanavičiaus gyvenimo Prahoje kontekstas. Savo svarstymus pradėkime nuo klausimo apie juridinį Basanavičiaus statusą išvykus iš Rusijos imperijos ir apsigyvenus Austrijos-Vengrijos teritorijoje. Savaiame suprantama, kad po studijų pirmą kartą

² J. Basanavičius, *Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija. 1851–1922 m.* Vilnius 1997, p. 75. Kadangi šiuo šaltiniu teks remtis itin dažnai, straipsnyje nuorodos į jį pateikiamos tiesiogiai tekste, skliaustuose nurodant puslapio numerį.

³ Basanavičius autobiografijoje vartoja dvigubas – senojo ir naujojo stiliaus – datas (šiandienį kalendorių tekste atitinka antrasis skaitmuo), tad pagal senąjį kalendorių Elės mirties data yra vasario 16 d.

keliaudamas į Bulgariją Basanavičius buvo Rusijos imperijos pavaldinys ir turėjo atitinkamus dokumentus. Savo rusišką „pašpartą“ jis mini pasakodamas apie sugrįžimą į Lietuvą 1882 m.: „Spalių 3/15 d. 8 vai. vakare iš Viennos išvažiavęs, per Aderberg-Granicą – kur muitinėje už 2 metus perlaikytą pašpartą 50 rub. užmokėjęs – pro Čenstakavą, Piotrkovą 9 val. vakare Varšuvon atvykau [...]“ (p. 74).

Aišku ir tai, kad vykdamas po studijų dirbti į Lompalanką, Basanavičius dar tikrai nemanė emigruoti. Apie tai galime spręsti iš jo užuominų apie savo ateities planus: „Maskvą apleidau, duodamas žodį už kokių metų kitų vėl grįžti atgalios“ (p. 55). 1884 m. užrašuose Basanavičius taip pat rašo, jog iki tol jo „karjeros tikslas“ buvo „medicinos srityje prie universito Maskvoje“ (p. 109). Be to, reikšmingas yra ir raktas, kad Lompalankoje pradirbęs vos dvejus metus, Basanavičius be didesnių dvejonų atsisakė sėkmingos ir puikiai apmokamos tarnybos (p. 70) bei atmetė du naujus itin prestižiškus darbo pasiūlymus Antivario mieste bei Sofijoje (p. 74). Visa tai rodo, jog su Bulgarija jis tuo metu dar nesiejo ilgalaikių planų ir neketino „bėgti“ iš Rusijos imperijos.

Čia norėtųsi atkreipti dėmesį į kelias iki šiol išsamiau neaptartas smulkmenas. Basanavičiui 1882 m. rudenį sugrįžus namo, jo asmens dokumentų galiojimo laikas jau buvo pasibaigęs – už „perlaikytą pašpartą“ teko sumokėti baudą (p. 74), o naujo paso, regis, gauti nepavyko:

Tokiu būdu, nieko gero neištaisęs, lapkričio 14/26 d. iš Ožkabilių su reikalu Kaunan išvažiavau ir iš ten sugrįžęs Bartininkuose pas A. Gelgaudą, valsčiaus vaitą, apsigyvenau iki gruodžio 5/17 d., kada, su juomi į Kybartus nuvažiavęs ir gavęs iš Savickio, stoties policijos prievaidos, bilietą sieną peržengti, be pašparto į Eitkūnus nuvykau ir iš ten leidausi kelionėn užsienyje tolyn. (p. 75)

Basanavičius veikiausiai nesijautė saugus sugrįžęs į Rusijos imperiją: ilgiau nei dvejus metus nesimatęs su namiškiais net nepasiliko Kalėdų ir pirma palankesne proga vėl iškeliavo į užsienį. Išvykęs iš Lietuvos, apsistoja Prahėje. Kyla klausimas, su kokiais dokumentais jis kirto anuometinę Prūsijos – Austrijos-Vengrijos sieną, jei iš Lietuvos iškeliavo „be pašparto“. Neturint tikslesnių duomenų, peršasi prielaida, kad galbūt keliauta su laikiniais dokumentais ar naudotasi „pasibaigusiu“ senuoju pasu, o tai savo ruožtu būtų ženklas, jog tuo metu Basanavičiaus pilietinė padėtis teisine prasme jau nebebuvo visiškai aiški. Keista ir tai, kad iki šiol nepavyko aptikti beveik jokių oficialių dokumentų, susijusių su Basanavičiaus gyvenimu Prahėje. Vienintelis šių eilučių autoriui žinomas tokio pobūdžio raštas – tai Prahos universiteto studento registracijos lapas, išduotas Basanavičiui įsirašius laisvuoju klausytoju į medicinos studijas⁴. Nors XIX a. pabaigoje jau buvo vedamas užsieniečių, gyvenančių Čekijoje, registras, nei Čekijos karalystės Policijos valdybos archyve, nei Prahos miesto archyve iki šiol nepavyko aptikti dokumentų, kuriuose būtų minima Basanavičiaus pavardė⁵.

Kad ir kaip būtų su Basanavičiaus dokumentais, Prahėje galutinai pasikeitė jo kaip Rusijos imperijos pavaldinio teisinė situacija. XIX a. devintojo dešimtmečio pradžioje Austrija-Vengrija buvo santykinės politinės laisvės erdvė, kurioje tautinius interesus buvo galima formuluoti kur kas atviriau bei radikaliau nei Rusijos ar Prūsijos imperijose. Habsburgų sostas palyginti nuosekliai laikėsi vidaus politikos, pagal kurią visos jų imperijos tautos buvo lygiateisės ir lygiavertės, tad vengrų, čekų, slovakų ir visų kitų „mažumų“ tautinės aspiracijos nebuvo griežčiau ribojamos tol, kol nekėlė grėsmės imperijos integralumui⁶. Tuo laiku, kai Basanavičius apsigyveno Prahėje, čekai vis garsiau reikalavo esminių kultūrinių, ekonominių bei politinių reformų, kurios būtų suliginusios jų teises su vokiečių

⁴ Šis dokumentas saugomas Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraščių skyriuje, sign. F2-1916.

⁵ Šioms paieškoms daug laiko skiria ne tik šių eilučių autorius, bet ir Prahos universiteto docentas, puikus Čekijos archyvų žinovas Ilja Lemeškinas, tačiau nė jam iki šiol nepavyko aptikti dokumentų, kurie būtų susiję su Basanavičiumi. Tai gana keista, nes kitokio pobūdžio archyvalijų – visų pirma Basanavičiaus laiškų – aptinkama nemažai. Belieka tikėtis, kad kada nors Prahos archyvai atskleis šią paslaptį.

⁶ Dėl tos pačios priežasties buvo ramdomi vokiečių nacionalistų, reikalavusių intensyvinti germanizacijos politiką, reikalavimai. Nepaisant nuoširdžių monarchijos pastangų vengti nacionalistinio politikos eskalavimo, tautinė įtampa tarp vokiečių bei likusių tautų – ypač čekų – nuolat didėjo, o Basanavičiaus laikais jau buvo matyti akivaizdžių vidaus politikos aporijos ženklų. Plačiau žr. J. Pernes, *Pod Habsburským orlem*. Praha 2006, p. 126–147.

valdančiosios mažumos teisėmis. Čia einanti periodika buvo viena radikaliausių visoje Austrijos-Vengrijos imperijoje. Patekęs į šią santykinės laisvės atmosferą, Basanavičius imasi visomis jėgomis ją naudotis: intensyviai susirašinėja su kitais lietuviais, tariai dėl lietuviškos spaudos leidimo ir t. t. Šių pastangų rezultatas – 1883 m. pasirodžiusi *Auszra*, tautinio atgimimo simbolis ir vienas iš kertinių jo akmenų.

Parengęs pirmąjį laikraščio numerį bei sulaukęs daug padėkos laiškų iš viso pasaulio, Basanavičius pasidavė optimizmui ir parašė neapgalvotą laišką Rusijos vidaus reikalų ministrui, prašydamas legalizuoti lietuvišką spaudą bei leisti *Auszrą* spausdinti Lietuvoje. Šio rašto pasekmė buvo ta, kad Basanavičius pateko į Rusijos imperijos *index nominum prohibitorum* sąrašą, tad sugrįžus jam grėse suėmimas (p. 109). Tai buvo vienas didžiausių lūžių Basanavičiaus gyvenime: išleidęs *Auszrą*, jis jau nebegalėjo laisvai peržengti Rusijos imperijos sienos. Taigi teisine prasme Basanavičiaus išėivystė prasideda Prahoje 1883 m. pavasarį. Jau vien šio fakto pakaktų suprasti, kodėl Basanavičiui, kaip jis rašo pateiktoje citatoje, gyvenimas Prahoje „turi didžiausią reikšmę“. Prahos laikotarpis, nors palyginti trumpas, apskritai laikytinas vienu svarbiausių momentų Basanavičiaus biografijoje.

Suvokus, jog su *Auszros* išleidimu Basanavičius *de iure* tampa išėiviu, kuriam atkirsti keliai į tėvynę, reikia patikslinti ir Bulgarijos svarbą jo gyvenime. Iš tiesų derėtų kalbėti apie dvi Basanavičiaus „Bulgarijas“: 1880–1882 m. tai tebuvo laikina darbo vieta, su kuria jis nesiejo savo ateities ir kurioje neketino ilgiau užtrukti. Po Prahos viskas keičiasi – Bulgarija Basanavičiui tampa egzilio šalimi tikrąja prasme.

Teisinių Basanavičiaus išėivystės aspektų neįmanoma svarstyti atskirai nuo jo pasaulėžiūros dalykų. Pokyčiai, įvykę jo gyvenime Prahoje, nebuvo atsitiktiniai: Basanavičiaus lietuviškoji pasaulėžiūra brendo jau ilgą laiką, o 1882–1883 m. išsiveržė entuziastingos veiklos pliūpsniais. Regime savotišką paradoksą: politinio egzilio pradžia sutampa su itin intensyviu lietuviškumo išgyvenimu bei darbu lietuviybės labui. Kad Prahos laikotarpis buvo nepaprastai svarbus tokiai vidinei Basanavičiaus raidai, rodo viena iškalbinga detalė. Autobiografijoje nušviesdamas *Auszros* atsiradimo aplinkybes, Basanavičius vaizdingai pasakoja, kaip jis rašė prakalbą pirmajam numeriui:

Noriu čia prie progos vieną tos prakalbos paminėti vietą, kuri mane labai sujudino. Parašęs ją, skaitydamas žodžius „Kaip aušrai auštant nyksta ant žemės nakties tamsybė, o kad taip jau prašvistų ir Lietuvos dvasia!“ graudžiai apsiverčiau ir iš akių byrančiomis ašaromis sušlapinau rankraštį. Tarytum aš tuomet prajaučiau, kad šitie iš gilumos širdies kilusieji žodžiai užgaus jautresnių lietuvių širdis ir sukels juose tėvynės ir savo kalbos meilę, be kurios nė koks tautos atsigavėliavimas negalimas – taip ir atsitiko. (p. 77)

Tai vienintelė vieta visoje autobiografijoje, kurioje Basanavičius prisipažįsta verkęs. Nei prieš tai, nei vėliau emocijos niekada nepasiekia tokio intensyvumo: net ir itin svarbiais momentais (gedėdamas mylimos žmonos, po daugelio metų grįžęs į Lietuvą ar rašydamas apie Lietuvos nepriklausomybės akto priėmimą) Basanavičius nebemini tokių jausmų, kokius patyrė gyvendamas Prahoje. Šia prasme Praha užima išskirtinę vietą jo gyvenime – pagal reikšmę, kuri jai tenka Basanavičiaus vidinės raidos istorijoje, su ja galėtų lygintis nebent Ožkabalių apylinkių piliakalniai, su meile aprašyti autobiografijos pradžioje (p. 18–19). Taigi geriau įsižiūrėjus, Praha tampa ne šiaip atsitiktiniu Basanavičiaus gyvenimo epizodu, bet vienu iš svarbiausių laikotarpių tautos patriarcho biografijoje – vienu iš intensyviausio emocinio bei intelektualinio pakilimo momentų.

Svarstant Basanavičiaus lietuviškąją savivoką, svarbi vieta tenka jo propaguotajai trakiškosios lietuvių kilmės teorijai. Anot jos, lietuviai – tai garbingos trakų tautos, kuri savo didybe lenkusi net ir senąsias antikos kultūras, paskutinią gyvoji atžala. Senujų trakų – kitaip tariant, lietuvių protėvių – pėdsakų Basanavičius tarėsi randęs visoje pietų Europoje, tačiau pirmiausia – Bulgarijoje. Ši hipotezė tapo pagrindiniu Basanavičiaus mokslinės bei etnografinės veiklos varikliu.

Pirmosios užuominos apie senąją lietuvių tėvynę Trakiją Basanavičiaus autobiografijoje atsiranda važiuojant po studijų dirbti į Lompalanką. Žvelgdamas į Karpatų viršūnes jis mąsto, jog šis žodis bus kilęs iš lietuviškosios „karpos“. Keldamasis per Dunojų prisimena, jog ši didi upė minima lietuvių liaudies dainose. Bulgarų kalboje tariai randąs lietuviškų žodžių ir t. t. (p. 55–59). Ilgainiui ši tema

tampa vis svarbesnė Basanavičiaus gyvenime. Iš pirmo žvilgsnio, jo išvykimas iš Bulgarijos ir 1882–1884 m. klajonės po Europą neturi aiškesnio plano. Basanavičius vienintelį kartą teužsimena ketinęs „tęsti dar toliau medicinos mokslą ir darbą bibliotekose, užsiimant senovės trakų tautystės tyrinėjimu“ (p. 74). Be abejo, svarbi jo kelionių dalis teko tobulinimuisi medicinos srityje. Tačiau įsiskaitę įdėmiau pastebime ir romantišką klajonių aspektą: Basanavičius ieško šlovingos lietuvių praeities įrodymų ir apsisoja didžiuosiuose Vidurio Europos miestuose (Vienoje, Prahoje, Berlyne) su turtingais istorijos bei archeologijos muziejais, kuriuose tų įrodymų „randa“. Būtent Prahoje Basanavičiaus galutinai apsispręsta atsidėti trakologijai kaip pagrindinei savo mokslinių interesų sričiai.

Trakiškosios lietuvių kilmės teorija čia mus domina ne kaip mokslinė problema⁷, bet kaip psichologinis, emocinis Basanavičiaus veiklos pamatas. Kaip jau minėta, 1883 m. Basanavičius pateko į Rusijos imperijos valdžios nemalonę; kitas itin svarbus tų metų įvykis buvo pažintis su būsimąja žmona. Nebegalėdamas tikėtis mediko karjeros Maskvoje ir tuo pačiu metu ketindamas sukurti šeimą, Basanavičius pateko į sudėtingą asmeninę bei finansinę situaciją. Antrasis įsidarbinimas Bulgarijoje (1884 m.) tapo vieninteliu išsigelbėjimu, ir nors Basanavičius gavo gydytojo vietą tamsiame užkampyje – Elenos miestelyje – turėjo šį pasiūlymą *volens nolens* priimti (p. 109). Šioje situacijoje trakiškoji lietuvių tautos kilmė tapo tuo psichologiniu šaltiniu, kuris padėjo Basanavičiui dvasiškai nepalūžti. Kelionė į gūdžią Balkanų provinciją, kuri kitą būtų įvariusi į neviltį, Basanavičiui tapo kelione į senąją lietuvių tėvynę:

Prie šito viso reikėtų dar pridurti, kad aš ir savo karjeros tikslą medicinos srityje prie universito Maskvoje buvau jau kiek pakeitęs, ilgą laiką trakologija užsiiminėdamas, kitu – būtent trakų ieškojimo uždaviniu, ko dėlei reikalinga buvo gyventi buvusioje senovės trakų tautos žemėje. (p. 109)

Negalėdamas gyventi tėvynėje, Basanavičius tėvynę išplėtė iki savo gyvenamosios vietos. Šiandieniniam skaitytojui sunku rimtai žiūrėti į Basanavičiaus panlietuviškąsias trakų paieškas Bulgarijoje. Tačiau turėtume suvokti, jog šlovinga lietuvių tautos praeitis Basanavičiui ir kitiems to meto lietuviams buvo visų pirma pakilių jausmų šaltinis, dvasinė realybė, kuri buvo svarbesnė už objektyvią tiesą. Tautinės savimonės niekada nepavyks suvesti vien į racionalias savivokos struktūras: Basanavičiaus visur regimi lietuvių-trakų pėdsakai – vienas įspūdingiausių romantinės tautinės tapatybės pavyzdžių lietuvių kultūros istorijoje. Štai kodėl Prahoje tapęs išeiviu teisine prasme, Basanavičius trakų dėka niekada juo netapo dvasine prasme ir atkakliai dirbo toliau, keldamas savo tautą.

Tautos patriarchas ir mylintis vyras

Nors pačiam Basanavičiui pažintis su Gabriela Eleonora Mohl (kurią jis meiliai vadino Ele) buvo, be abejo, vienas svarbiausių gyvenimo įvykių, jo biografijose apie šią moterį teužsimenama vienu kitu sakiniu⁸. Lietuvių istoriografijoje Basanavičius tautos patriarchas visiškai nustelbė Basanavičių mylintį bei mylimą vyrą ir šeimos žmogų. Kaip ir visus kitus savo didžiuosius, tauta Basanavičių tuojau pat pasisavino, sustingdydama jį garbingoje, bet nekintamoje patriarcho pozijoje, o XX a. viduryje įsigalėjęs lietuvių nacionalizmo diskursas ilgainiui suformavo vienintelį jo gyvenimo suvokimo būdą –

⁷ Mokslinis bei istorinis šios hipotezės kontekstas išsamiau pristatomas įvadiniam Basanavičiaus Raštų straipsnyje: J. Jurginis, „Jono Basanavičiaus kultūrinis palikimas“, in: Jonas Basanavičius, *Rinktiniai raštai*, spaudai paruošė D. Krištopaitė, Vilnius 1970, p. I–XXIV. Labai griežtai Basanavičiaus panlietuviškas idėjas sukritikavo kalbininkas Kazimieras Būga. Spekuliatyvūs svarstymai apie trakų ir lietuvių giminybę nesusilaukė nė kitų intelektualų pritarimo (kritiškų pastabų šia tema yra pasakę Vaižgantas, Jakštas ir kt.). Tačiau indoeuropeistikos kontekste šiandien vis dėlto galima rimtai svarstyti trakų ir lietuvių kalbų santykius.

⁸ Plg. A. E. Senn, *Jonas Basanavičius. The Patriarch of the Lithuanian Renaissance*. Newtonville 1980, p. 14–15; R. Mackevičius, *Daktaras Jonas Basanavičius*. Vilnius 1930, p. 39–40; A. Visockas, *Jonas Basanavičius*. Kaunas 1991, p. 48, 57. Vienintele išimtimi galėtume laikyti Adolfo Nezabitauskio rašytą Basanavičiaus biografiją, kurioje šiai temai skiriama nemažai erdvės, tačiau Nezabitauskis tik perpasakoja Basanavičiaus autobiografijos tekstą, nepateikdamas jokių papildomų duomenų, tad ir šiuo atveju apie Eleonorą Mohl nesužinome nieko nauja, žr. A. Nezabitauskis, *Jonas Basanavičius*. Vilnius 1990, p. 152–197.

kaip nuolatinę auką tėvynei. Išlaikyti Basanavičių kaip gyvą lietuvių tautinio atgimimo pavyzdį tegalima atitaisant šias jo portreto deformacijas. Išsamesnis asmeninio gyvenimo paveikslas kaip tik ir suteikia puikios medžiagos Basanavičiaus charakteriui pažinti. Vienintelis šaltinis, kuriuo remiantis iki šiol buvo pateikiamos žinios apie Basanavičiaus šeimos sukūrimo aplinkybes, buvo jo autobiografija (p. 89–129)⁹. Tačiau šį gyvenimo etapą nušviečia ir kiti rankraščiai, saugomi Lietuvių literatūros ir tautosakos institute: Gabrielės Eleonoros Mohl dienoraštis, jos laišakai Basanavičiui bei Marijos Mohl (vyresniosios Gabrielės sesers) laišakai, rašyti Eleonorai ir Basanavičiui į Bulgariją¹⁰. Šiais rankraščiais Basanavičius naudojosi rengdamas savo autobiografiją. Joje jis pateikė nemažai citatų iš žmonos dienoraščio bei vieną kitą fragmentą iš jos laiškų. Esama taip pat gausios seserų – Gabrielės ir Marijos – korespondencijos. Visi čia suminėti rankraščiai neseniai paskelbti Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto išleistoje knygoje¹¹.

Išvardintieji šaltiniai yra tiesiogiai susiję su Basanavičiaus gyvenimu Prahėje. Elės dienoraštis apima laikotarpį nuo 1884 m. sausio 1 d. iki balandžio 11 d. Šios datos sutampa su jos ir Basanavičiaus karščiausio įsimylėjimo laiku: nuo 1883 m. gruodžio pora skyrė pasimatymus, o 1884 m. balandžio 11d. Elė išvyko iš Prahos pas Basanavičių į Vieną, kurioje jiedu po kelių dienų susituokė. Tad užrašuose atsispindi tiek romantiški Elės ir Basanavičiaus susitikimai 1884 m. pradžioje, tiek ir laikinas bei itin dramatiškas poros išsiskyrimas¹².

Elė susirašinėjo su Basanavičiumi nuo 1884 m. vasario pradžios iki kovo pabaigos, t. y. Basanavičiui esant Vienoje. Tai nepaprastai gražūs ir dramatiški meilės laišakai, kuriuose atsispindi tiek nuoširdžiausias Elės atsidavimas mylimajam, tiek ir augantis nerimas dėl jų santykių ateities.

Gausi Marijos Mohl korespondencija apima laikotarpį nuo 1884 m. iki 1890 m., t. y. nuo Elės romano su Basanavičiumi užsimezgimo iki pat Elės mirties. Didžioji laiškų dauguma adresuota seseriai, tačiau progresuojant džiovai ir Elei nebeįstengiant reguliariai atsakinėti į laiškus, Marija kelis kartus rašė tiesiogiai Basanavičiui, prašydama pateikti daugiau žinių apie sesers savijautą. Labiausiai šie laišakai vertingi tuo, jog iš jų daug sužinome apie likusių Eleonoros šeimos narių požiūrį į jos santykius su Basanavičiumi.

Trumpai apibūdinant Basanavičiaus meilės ir vedybų istoriją, derėtų ją pavadinti romantiška ir... prieštaringa. Romantiški, nesuteršti ir gražūs buvo jausmai, sieję būsimojus sutuoktinius. Romantiški (literatūros stiliaus prasme) yra Gabrielės Eleonoros Mohl dienoraščio bei laiškų puslapiai, neretai pranokstantys savo žanrines ribas ir pakylantys iki tokio literatūrinio sugestyvumo, kokio galėtų pavydėti net daugelis meilės romanų. Galų gale šilti ir jaukūs buvo jausmai, sieję sutuoktinius jų gyvenimo verpetuose Bulgarijoje.

Tačiau būta čia ir tokių aspektų, kuriuos sunku vienareikšmiškai įvertinti. Giliai tikinti, katalikų šeimoje užaugusi ir išauklėta Elė dėl Basanavičiaus turėjo paaukoti labai daug. Svarbu tai, kad Basanavičiaus būta netikinčio, todėl jis nesutiko tuoktis bažnyčioje. Jau viename pirmųjų dienoraščio įrašų – 1884 sausio 11d. – Elė, pasakodama apie pasimatymą su Basanavičiumi, pažymi:

Wir aßen Bonbons, gaben uns in Folge dessen sehr süße Küsse, wehrten uns gegen den Wind und ich war wie immer in seiner Gegenwart ruhig und glücklich. Er sagte mir, dass er nicht lieben könne und doch die Ella sehr gerne habe und dass er sich gewissen Zeremonien nicht unterwerfen werde. Ella, Ella! Dein Liebling hat in seinem genialen Kopf auch eine Portion Eigensinn.

Mes valgėme saldinius, dėl to labai saldžiai bučiavomės, gynėmės nuo vėjo, o aš kaip visada jo draugijoje buvau rami ir laiminga. Jis man sakė, negalys mylėti, bet Elė jam labai patinkanti, ir kad jis nesutiks atlikti tam tikrų ceremonijų. Ele, Ele! Tavo mylimasis savo genialioje galvoje turi porciją užsispyrimo.¹³

⁹ Išsamesnę šio autobiografijos fragmento interpretaciją žr. V. Šeferis, „Tautinė tapatybė lietuvių biografijose (Jonas Basanavičius, Jonas Šliūpas, Vincas Kudirka)“, *Literatūra* 48 (5,2006), p. 45–76.

¹⁰ Visi dokumentai saugomi LLTI rankraščių skyriuje. Gabrielės Eleonoros Mohl dienoraštis: F2-212; Gabrielės Eleonoros Mohl laišakai: F2-1778; Marijos Mohl laišakai: F2-1783.

¹¹ V. Šeferis, ed., *Mano tėvynė – prie jo širdies. Gabrielės Eleonoros Mol dienoraštis ir laišakai*. Vilnius 2009.

¹² Basanavičius iš Prahos į Vieną išvyko jau 1884 m. vasario 1 d. (p. 104).

¹³ Šeferis, *Mano tėvynė – prie jo širdies*, p. 72–73.

Basanavičius nuo pat pradžių leido Elei suprasti, jog apsisprendusi už jo tekėti, ji negali tikėtis tradicinių krikščioniškos santuokos atributų. Iškalbinga ir tai, jog pateikdamas šią citatą savo autobiografijoje – kurioje šiaip jau žmonos dienoraštį cituoja be didesnių iškrypimų – Basanavičius praleido žodžius „und dass er sich gewissen Zeremonien nicht unterwerfen werde“ (ir kad jis nesutiksias atlikti tam tikrų ceremonijų, p. 97).

Keistokai atrodo, kad Basanavičius nei užmegzdamas pažintį su Ele, nei planuodamas santuoką nepaprašė jos šeimos sutikimo. Tiesą sakant, nė viename iš turimų šaltinių net neminima, kad jis būtų šeimai oficialiai prisistatęs. Nesunku suprasti, kad dėl šių ir kitų, čia nesuminėtų, aplinkybių, Elės pažintis su Basanavičiumi buvo tapusi pikty apkalbų objektu, kuriomis ji daug kartų skundžiasi savo dienoraštyje.

Basanavičių vestuvės taip pat nepaneigiamai liudija, jog Elė ne tik buvo pasiryžusi, bet ir iš tiesų turėjo dėl savo vyro daug paaukoti. 1884 m. balandžio 11d. ji beveik be bagažo, pasiskolinusi pinigų iš sesers, paskubom išvyksta į Vieną. Viename iš savo laiškų jos vyresnioji sesuo Marija be užuolankų sako, jog Elės išvykimas ir vedybos kitiems šeimos nariams bei draugams buvo didelė ir ne visai suprantama staigmena: „Es vollzog sich eben Alles so rasch, so gegen allen herrschenden Usus, so romanhaft dass man sich nicht wundern darf wenn die Leute einen erstaunt anblicken!“ (Viskas įvyko taip paskubom, visai nesilaikant įprastų taisyklių, lyg kokiam romane, kad negali stebėtis, jei žmonės tave nulydi nustebusiais žvilgsniais.¹⁴)

1884 m. balandžio 15 d. Vienoje buvo atlikti civilinės metrikacijos formalumai, o kitą dieną pora jau išvyko į naująją Basanavičiaus darbo vietą Elenos miestelyje Bulgarijoje. Tad nebuvo ne tik vestuvių, bet ir medaus mėnesio. Tiesa, jaunavedžiai planavo keliauti į Konstantinopolį, apie tai užsimenama kai kuriuose laiškuose¹⁵, tačiau šio ketinimo nepavyko įgyvendinti.

Be abejo, šitaip susitelkiant į prieštarigus Basanavičiaus ir jo būsimosios žmonos santykių aspektus jų kontroversiškumas dirbtinai išpučiamas. Daugelį čia išsakytų priekaištų galima vienaip ar kitaip atremti: Basanavičius išsireikalavo civilinę santuoką, tačiau, kita vertus, jo pagarbą žmonos religiniams įsitikinimams liudija tai, kad palaidojo ją su bažnytinėmis apeigomis; vesdamas Elę, jis iš tiesų šeimos sutikimo neprašė, bet juk abu Elės tėvai jau buvo mirę, o vyresniosios seserys, tiesą sakant, neturėjo teisės kištis į pilnametės Elės gyvenimą; povestuvinė kelionė į Konstantinopolį tikrai būtų įvykusi, jei ne Basanavičių šeimą užklupusios ligos. Tad svarstant Basanavičiaus asmeninio gyvenimo aspektus, nedera iš akių išleisti svarbiausio – jį su žmona siejo nepaprastai gilūs bei šilti jausmai, kurių gausu kone kiekviename cituotųjų rankraščių puslapyje. Nors nesusipratimai, kurių nemaža kilo jų aplinkoje, buvo iš tiesų nemalonūs, jie nekeitė esmės – Basanavičiai buvo laiminga šeima. Vėliau Bulgarijoje juos užklupusios nelaimės tik patvirtino tai, kad sutuoktiniai vienas dėl kito mokėjo nuoširdžiai aukotis. Ir tik ankstyva Eleonoros mirtis nutraukė neabejotinai harmoningą jų šeimyninį gyvenimą.

Vartant Basanavičiaus autobiografiją, skaitant Elės laiškus ir stengiantis geriau suvokti jų jausmus, planus bei gyvenimo aplinkybes, privalu vengti skubotų išvadų. Tačiau net ir nuolat atsargiai sveriant interpretacines ištarmes, net ir atsižvelgiant į aukščiau išsakytas pastabas bei išlygas, nekyla abejonių, kuris iš jų šioje meilės istorijoje daugiau aukojosi, o kuris veikiau reikalavo. Kaip simboliška, kad Basanavičius vienintelį kartą gyvenime verkia rašydamas apie Lietuvą, o Elė savo dienoraštyje tyliai prisipažįsta: „Meine Heimath ist ja an seinem Herzen.“ (Juk mano tėvynė – prie jo širdies)¹⁶. Gabrielos Eleonoros Mohl gyvenimas – vienas gražiausių tyros, pasiaukojančios meilės pavyzdžių lietuvių kultūros istorijoje.

Lietuvoje apie Gabrielą Eleonorą Mohl ir jos šeimą nežinoma beveik nieko. O juk šios moters fone Basanavičiaus portretas nušvinta labai gyvomis, mums jį žmogiškai priartinančiomis spalvomis. Po tautos budintojo kauke pajuntame gyvas ir skvarbias akis, veržlų pulsą, tvirtą valią. Basanavičiaus charakteris buvo ir turtingesnis, ir šakotesnis, nei atrodo iš pirmo žvilgsnio. Tiesiog būtina, kad

¹⁴ Marijos Mohl 1884 09 15 d. laiškas Elei, in: Šeferis, *Mano tėvynė – prie jo širdies*, p. 194.

¹⁵ Žr. 1884 09 15 d. ir 1885 01 30 d. Marijos laiškus Elei, in: Šeferis, *Mano tėvynė – prie jo širdies*, p. 192–193, 204–205.

¹⁶ Elės dienoraščio 1884 m. sausio 24 d. įrašas, in: Šeferis, *Mano tėvynė – prie jo širdies*, p. 84–85.

lietuvių kultūros istorija grąžintų savo skolą Gabrielai Eleonorai Mohl, įtraukdama ją į savo svarstymų lauką ir bent pabandydama rekonstruoti išsamesnį jos portretą. Be jokios abejonės, ir šiuo atveju svarbiausios žinios slypi neištyrinėtuose Čekijos archyvų lobynuose.

Studia territorialia supplementum, II, 2011, Nr. 1: *Čekai, lietuviai ir vidurio Europos vektorius jų moderniojoje istorijoje*, Univerzita Karlova v Praze, 2012, p. 43–54.